

ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

●

ЛЮБЕЧ

(матеріали до довідково-енциклопедичних видань)

Безсумнівно, що історичні довідники та енциклопедії відіграють важливу комунікативну функцію, є універсальним систематизованим збірником історичних знань. З довідково-енциклопедичної літератури допитливий турист починає знайомитися з історією відвідуваного краю, до енциклопедій звертаються усі – від школярів до науковців. Саме тому матеріали, наведені в енциклопедичних виданнях, не повинні містити жодних помилок.

На жаль, історія Любеча у литовсько-польську та козацьку добу, що знайшла своє відображення в історичних довідково-енциклопедичних виданнях, містить чимало неточностей, а подекуди і прикрих помилок. Чи не найбільше знаходимо їх в енциклопедичному довідникові “Чернігівщина”: *“У 50-і рр. 14 ст. Любеч загарбало Велике князівство Литовське. На початку 16 ст. відійшов до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618 р. Любеч підпав під владу Польщі. З 1654 – у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. З 1648 (з перервами) – сотенне містечко Чернігівського полку...”* [1, с.419].

Цікаво, що приєднання Любеча до Великого князівства Литовського відбулося не у середині 50-их рр. XIV ст., а десь між 1355 та 1362 рр. З середини XIV ст. Любеч входив до складу Київського князівства, а з 1471 р. – Київського воєводства. Тоді ж Любеч став центром волості. Нарешті, Любеч входив до складу Московської держави лише у 1500-1508 рр., а не до 1618 р. (!). У 1569 р. Любеч увійшов до складу Речі Посполитої і став центром староства Київського воєводства. У 1648 р. як сотенний центр увійшов до складу Гетьманщини (у 1649-1652 рр. був зайнятий литовською армією).

Набагато більшим рівнем історичної достовірності відрізняється стаття з історії Любеча у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: *“Воспользовавшись феодальной раздробленностью и ослаблением Руси, великий князь Ольгерд в 50-е годы XIV в. захватил Чернигово-Северщину, в т.ч. Любеч. Во второй половине XIV-XV вв. Любеч переходил от одного феодала к другому. В 1500-1503 гг. вся Чернигово-Северщина отошла к Русскому государству, но в 1508 г. литовским феодалам удалось вновь овладеть Любечем. После Люблинской унии 1569 г. он вошел в состав Киевского, с 1635 г. – Черниговского, а с 1646 г. – Смоленского воеводства Речи Посполитой.... В июне 1648 г. Любеч был освобожден от господства польско-литовской шляхты и стал сотенным местечком Черниговского полка”* [2, с.589].

Уточнимо, що Любецька волость належала до Київського воєводства і до 1569 р. і увійшла разом з ним до Речі Посполитої, набувши статусу староства. Любецьке староство ніколи(!) не належало до складу Чернігівського воєводства. Нарешті, 1648 р. від “панування” польсько-литовської шляхти місто звільняла здебільшого

та ж сама “польсько-литовська”, а власне, українська шляхта Любецького староства, яка перейшла на бік козацького війська. Звісно, сприйняття нових політичних умов розділило цю спільноту, частина любецької шляхти залишилася вірною Речі Посполитій. Але саме представники любецької шляхти (козаки-шляхта) до кінця XVIII ст. формували козацьку старшину Чернігівського полку.

Навіть пропорційно литовсько-польська та козацька доба висвітлені у довідниках найменше. Наприклад, у довіднику “Чернігівщина” стаття, присвячена історії Любеча, містить 15% тексту про давньоруський Любеч (літописному Любечу присвячена ще й окрема розвідка), 4% - про литовсько-польську добу, 5% - козацьку, 33% - це історія міста у XIX ст., нарешті, 43% наведеного матеріалу присвячено XX ст. [1, с.419-420]. Схожі пропорції має стаття про Любеч у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: археологічним пам'яткам регіону та давньоруському Любечу присвячено 11% тексту, литовсько-польській добі – 3%, історії періоду Гетьманщини – 11%, історії міста у XIX ст. – 10%, радянському періоду – 65% [2, с.579-587].

Дозволимо собі заповнити існуючу лакуну й навести найзначиміші, на нашу думку, факти з історії міста, передусім литовсько-польської та козацької доби. Зокрема, окреслимо коло намісників (володарів) Любеча, зміни в адміністративній та державній приналежності регіону, згадаємо основні події та дати з історії міста.

Своєму розвитку Любеч зобов'язаний вдалому географічному розташуванню – на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я [3, с.5]. Слов'янські поселення у цій місцевості існували вже в перші століття нашої ери. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями, а на 882 р. припадає перша писемна згадка про місто. У другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. У замку була невелика дерев'яна церква зі свинцевою покрівлею, окремо розміщувалися одноповерхові будівлі замкової сторожі та челяді. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це дозволяло мешканцям замку (а це приблизно 200-250 чоловік), витримати річну облогу в “автономному” режимі [4, с.95-96]. Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, який розташовувався на південь та захід від дитинця. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 гектара [2, с.588; 5, с.49, 53].

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі відбувся з'їзд князів, покликаний врегулювати складні міжкнязівські відносини. Однак зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. воно було захоплене монголо-татарами і, вірогідно, знищене [3, с.6]. Цікаво, що у письмових джерелах Любеч не згадується серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр., а потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б.Рибаків схильний був пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав “Любечь пожегл и много воевал и зла Ольговичам створил”. Хоча сучасні археологи таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу [6, с.32-34].

Із занепадом Чернігівського князівства старішими (великими) чернігівськими князями почали вважатися брянські, цілком вірогідно, що у першій половині XIV ст. Любецький замок входив до складу Брянського князівства [7, с.8-9]. У другій половині XIV ст. Любеч увійшов до складу Великого князівства Литовського, відповідно, розпочався новий етап у розвитку регіону. Це приєднання відбулося між 1355 та 1362 рр. [8, с.201; 9, с.55, 57, 62; 10, с.127].

Змінюється й адміністративне підпорядкування Любеча, який увійшов до складу Київського воєводства. У 1387 р. Владислав Ягелон надав “Любеч весь і

люди і землі і всі доходи” у володіння Іоану Ольгердовичу Скиргайлу, який володів містом упродовж 1387-1396 рр. Водночас у 1395-1396 рр. він княжив у Києві [11, s.109; 12, с.97,101]. Відомо, що після смерті Скиргайла у 1396 р. Києвом і київською землею керували великокнязівські намісники. За браком джерел відомості про намісників Любеча першої половини XIV ст. відсутні [13, с.223]. Вочевидь, Любецький замок уже входив до складу Київщини за князювання Олелька (Олександра) (1441-1454 рр.) та Семена-Василя Олельковича (1454-1470 рр.) [14, с.297; 15, с.97-98, 107]. У 1458 р. Любеч належав троцькому та віленському воєводи Яну Монивидовичу, який володів містом із середини XV ст., а у 1458 р. лише передав свої маєтності у спадок синам. У тестаменті 1458 р. серед його володінь згадуються волості Любеч, Брагин та Горволь [11, s.45-47; 12, с.114-116].

1471 р. в Києві був ліквідований інститут князівства і утворене воєводство. Любеч стає центром волості і як оборонний замок Київського воєводства набуває загальнодержавного значення. Тут формується унікальна соціально-територіальна спільнота – так звана любецька шляхта, яка взяла на себе обов’язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, нарешті, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов’язані щонайменше десять поколінь представників дрібної шляхти, які мешкали у навколишніх селах, причому взаємини між ними характеризувались тісними родинними та корпоративними стосунками.

Першим намісником Любеча став син київського воєводи Ольбрихт Мартинович Гаштольд [15, с.99; 16, с.2]. У 1480 р. Мартин Гаштольд втратив уряд київського воєводи, того ж таки року Ольбрихт втратив старостинство в Любечі [17, с.268].

У 1480-1481 рр. у Київському воєводстві була викрита змова князів М.Олельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського. Вочевидь, ця змова виникла не без участі Московської держави, причому змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. союзником Івана III Менглі Гереем). Ф.Бельський втік до Москви, інші змовники були страчені у серпні 1481 р. [13, с.239; 15, с.99; 17, с.268-273]. Можливо, що у 1480-1482 рр. Любеч таки відійшов до Московської держави, але вже 1482 р. Любеч “з волостью” згадувався як “київський”, тобто залишався за Великим князівством Литовським [17, с.422; 18, с.88; 19, s.16, 21]. Нічого не можна сказати про державців міста у 1480-1481 рр. У 1482 р. ймовірним намісником Любеча був київський воєвода І.Ходкевич [20, с.115].

2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягелоном “у вотчину” московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському. Між іншим, на думку сучасного історика О.Русіної, саме у Любечі князь В.Верейський сховав вивезену з Москви державну казну [11, s.45-47; 12, с.114-116; 21, с.271; 22, с.63-64]. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на “кривди и грабежи” з боку “московских людей”, Любеч постраждав і під час литовсько-московської війни 1487-1494 рр. [15, с.119; 23, с.443-444].

1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона, але у 1500 р. він помер [22, с.63-64; 24; 25, с.197]. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому дружина О.Гаштольда). У 1500 р. місто відібрав у неї стародубський князь Іван Андрійович Можайський [11, s.242; 25, с.197]. У серпні того ж таки року його син Семен перейшов на бік Московської держави. За іншими джерелами, у 1500 р. Любеч був здобутий московським військом [12, с.192-193].

У 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська “многие грады, и волости, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша”. Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується й Любеч [12, с.195].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Любеч

відійшов до Москви [10, с.127; 11, с.337; 12, с.201; 21,с.271; 26, с.520; 27, с.209-210]. У березні-квітні 1503 р. князі С.Стародубський, В.Шемячич, С.Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста “с волостьми” [28, с.399].

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лоеву гору до Литви вторглась орда кримського хана [29, с.328; 30]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною, а наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала місто, оскільки 1508 р. “московський” князь Горенський, “взявши багато полонених та здобичі”, випалив посади Любеча та Вітебська [31, с.11; 32, с.401]. У “перемирному листе” 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч “з волостми” названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель – московськими [33, с.125-126], хоча, на думку польських істориків, Любеч відійшов до Литви ще у 1507 р. [29, с.253].

1508 р. на порядку денному постало питання відновлення як самого замку, так і його околиці. Безумовно, стратегічне значення прикордонного Любецького замку у цей час помітно зросло, адже до початку XVII ст. територія волості ніби вклинювалась в московські володіння. З 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [18, с.88; 34, с.244; 35, с.12]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508 – 1511 рр.) [14, с.325].

Незважаючи на те, що у 1512-1522 р. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий О.Гаштольд у “вічність”. Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О.Гаштольд у 1471-1480 рр. обіймав уряд любецького державця, по-друге, він був одружений з донькою В.Верейського, любецького “отчича” у 1483-1500 рр., Ольбрихт Гаштольд володів Любечем у 1516-1542 рр. Крім того, він посідав уряд канцлера Великого князівства Литовського і воєводи Віленського [21, с.271].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч “з волостьми” залишилися за Литвою. Але Московське князівство не припиняло спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники “Любеч к себе приворачивают”. У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – “земель не воювати”. У 1536 р. знову розпочалися військові дії, і Любецький замок був зруйнований московським військом. Крім того, регіон потерпав і від постійних татарських набігів [28, с.632, 640, 684, 686, 746, 753-754; 31, с.11].

1542 р. О.Гаштольд помер. Володаркою Любеча стала його дружина Софія Гаштольд-Верейська, яка ненадовго пережила свого чоловіка (померла 1549 р.) [14, с.306; 21, с.271]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся) [21, с.271]. Не описувався замок і під час проведення ревізії київських господарських замків 1545 та 1552 рр. [36, с.41,161-170].

Опісля 1549 р. Любеч знову перейшов у підпорядкування до київських воєвод. У 1544-1555 рр. уряд київського воєводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський [14, с.311]. У 1551 р. московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що намісник київського воєводи у Любечі Матвій Кмит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кмит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [31, с.12; 37, с.141].

Новим намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким державцею впродовж 1551-1553 рр. (реально з 1552 р.) [21, с.270-271; 26, с.520]. З 1553 р. старостинський уряд знову перейшов до родини Кмитів [38, арк. 108 зв.-109].

У 1559 р. київським воєвудою став Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526-1608 рр.), володимирський староста, маршалок Волинської землі (1550-1608 рр.) [14, с.277]. Можливо, як певна противага київському воєводі на уряд любецького державці був призначений “литвин” Павло Сапега, згодом наставлений і київським каштеляном [26, с.104].

Уряд любецького старости Павло Іванович Сапега, вочевидь, обійняв ще у 50-х рр. XVI ст., можливо, водночас з київським воєвудою у 1559 р., хоча вперше у документах як любецький староста він згадувався лише 1561 р. [14, с.323, 325]. Новий староста чимало зробив для розвитку міста. Зважаючи на чергову литовсько-московську війну, Любеч у 1562 р. був посилений вогнепальною зброєю – з Пінська до Любеча “маеть быти послано фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см. – І.К.), гаковниц меньших 25 (гаубиці з великим кутом нахилу. – І.К.), ручниц 40, мождчери што порох робять 2. Куль до тое всее стрелбы... маеть быти так много, яко до половицы тое стрелбы” [37, с.117].

1562 р. військові дії тривали безпосередньо на терені Любецької округи. Чорнобильський староста Ф.Кмит розбив великий загін московського воєводи, який йшов з Чернігова на Остер, зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча [39, с.20].

Через протиріччя із В.-К. Острозьким у 1567 р. київський каштелян та любецький староста П.Сапега не дозволив королівським люстраторам провести ревізію Любеча [26, s.520; 40, с.158-162].

1569 р. Київське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої, але, незважаючи на зміну державної приналежності, уряд любецького старости та київського каштеляна аж до смерті у 1580 р. продовжував займати П.Сапега. Після завершення Ливонської війни у мирній угоді 1570 р. Московське царство зобов'язувалось не претендувати на прикордонні замки Польсько-Литовської держави – Київ, Черкаси та Любеч [31, с.12].

2 жовтня 1570 р. місту Любечу був наданий королівський універсал: “Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают” [41, арк.17-17 зв.].

У 1571 р. була проведена люстрація Любецького староства. Населення Любеча на тоді становило 996 осіб (166 димів, у середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста було 15 нив (відомо, що любецьке боярство та міщанство обробляли земельні наділи). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували “на замок” по 3 гроші; 16 городників, “в месте мешкающих на чинше без работи”, – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 “убогих” (старців, калік та ін.) податків не сплачували; “драбів”, які мали свої халупи, – 23 (“поборів не брали”). 8 чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували “на замок” по 4 гроші, а якщо ремісник мав город, то по 3 [18, с.93; 19, s.30, 74; 26, s.496].

У 1579 р., коли складався поборовий реєстр “людності на службі військовій” Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, Любеч не описувався, бо Любецький підстароста не впустив ревізорів до замку (“не допустил людність... переписувати”) [19, s.150, 152].

Після смерті П.Сапеги любецьким старостою став Андрій Іванович Вишневецький (1580-1583 рр.) [14, с.117, 300, 301; 42, арк.2 зв.-3]. Королівське пожалування на цю посаду А.Вишневецький отримав 16 листопада 1580 р. у Вільно. Наступного дня був виданий лист короля “до всех обывателей староства Любецкого... аби мели князя Андрея Вишневецкого за правдивого старосту Любецкого” [43, арк.260 зв.-261].

12 листопада 1583 р. Любецьке староство “по смерті вельможного князя Андрея Вишневецкого” було надане “до живота” київському каштеляну Михайлу Вишневецькому [42, арк.2 зв.-3]. Після смерті князя Михайла, 11 лютого 1585 р. любецьким та лоевським старостою був призначений “до живота” князь Олександр

Вишневецький (у 1578 - 1581 рр. був гетьманом Запорозьким). Він став першим, хто обійняв обидві старостинські уряди – у старостві Любецькому та “новому... Лоегорському” [42, арк.4-5].

В останній чверті XVI ст. Любецьке староство складалась з трьох волостей: Любецької, Лоевської та Брагінської (остання у 1564 р. відійшла до Мозирського повіту, але 1569 р. знову була приєднана до Любеча) [19, s.26, 76]. 1585 р. від Любецького староства було відокремлено Лоевське (хоча, як правило, староста та підстароста на Любеч та Лоев призначався один). Як цілком самодостатня адміністративно-територіальна одиниця Лоевське староство згадувалось лише у люстрації 1629 р. [44, с.242].

Після смерті Олександра Вишневецького любецьким старостою став Войтех Хотимський. За привілеєм Сигізмунда III, наданим 10 липня 1594 р. у Стокгольмі, це пожалування надавалось “до ласки” за заслуги перед короною: “з небезпеченством здоровья и утратами маетностей своее показовал и на сесь час показовать не переставает, на сесь час тые староства наши Любецкие и Лоегорское зо всеми их пожитками и доходами” [40, с.266-267]. Уряд Речі Посполитої і надалі наголошував на важливому значенні Любеча як прикордонної фортеці. В інструкціях любецькому старості завжди містились вказівки щодо необхідності утримувати замок у належному стані. Зокрема, у листі 1594 р. В.Хотимському зазначалось: “меновите будуванья новые, поправленья старого, так же армату нашу без всякое шкody нашею и Речи Посполитое и уближенья подданных наших отпраовати и заведовати” [40, с.267; 45, с.281]. Старостинський уряд В.Хотимський займав до 1611 р. [46, s.92].

1606 р. був проведений перепис населення та земель Любецького староства. Ревізор упорядкували Інвентар, який містив перший і найповніший опис Любецького замку: “замок і містечко Любеч знаходиться на горі, в чотирьох чи п’яти гонах від Дніпра, а озеро (Болгач) в 100 гонах, передмістя знаходиться під самою Замковою горою з боку Брагіна, що на правому березі (Дніпра) над рр. Бражинкою (Брагінкою) та Єдучью (Єзучью), цими ж воротами заїжджаємо до міста, вулицею, яка веде до ринку біля гори”. Центральна частина міста – Замкова гора - була невеликою – завдовжки “на постріл з луку”. У замку були усього чотири вулички, три з яких вели до ринку, а одна до Брагінської брами. Крім Брагінської, у місті була ще одна брама – Київська. Замкову гору з’єднував з містом ланцюговий підйомний міст (“звод з двома цепами”). При вході до замку стояла двоповерхова вежа, замкова стіна була двоярусна (“дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование” – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби (“подсябитья”), поруч були комори. Ще одна вежа була двоповерховою, а під нею були розташовані 5 “міських комор”. Місто було оточене частоколом, зведеним на валу. Загалом у місті нараховувалось 300 будинків, у тому числі у замку: 28 міщанських, 60 “шляхетських, боярських та попівських, а також замкових слуг”. У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). Кількість димів бояр разом з чемерисами (нижча категорія замкових слуг) у передмісті становила 35 [21, с.130; 26, s.521; 35, s.32-33; 47, с.2]. Як бачимо, Любецький замок був збудований як класичне середньовічне місто-фортеця. До самого замку безпосередньо належали 15 сіл (31 служба) [26, s.521]. У порівнянні з 1571 р. чисельність населення зросла з 1162 до 1800 чоловік, причому якщо шляхетська та боярська верстви у 1571 р. становили майже половину населення міста (500 чоловік), то у 1606 р. лише близько третини (570).

На початку XVII ст. Любецьке староство опинилося в епіцентрі боротьби за повернення Чернігівщини Речі Посполитій, у цей час любецька шляхта брала активну участь у військових виправах, зокрема, походи 1605 р. Лжедмитрія на Москву та у війні з Московщиною 1609-1618 рр. за Чернігово-Сіверщину [48]. У 1612 р. любецьким старостою став Микола Струсь, який займав цей уряд щонайменше до 1616 р. (1619 р. (?)) [14, с.217; 49, арк.22-23].

У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів

московського війська: “добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Струся з Коморова... від Москви попалене та спустошене”. Королівська влада направила до Любеча “комісарів”, які мали з’ясувати втрати та масштаби руйнувань [46, с.92].

Матеріали королівських люстрацій першої половини XVII ст. дають змогу уявити масштаби руйнувань міста, значно скоротилася і кількість населення Любеча. Якщо у 1606 р. в місті мешкало 1800 чоловік (300 димів), то у 1616 р. – 1656 чоловік (276 димів) [19, с.86; 50, арк.55-68], а у 1625 р. – 600 чоловік (100 димів) [26, с.332].

У 1632 р. за королювання Владислава IV розпочалася чергова війна з Московською державою. Війська боярина М.Шейна “воювали... литовские городы” Батурина, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року було взято в облогу Чернігів [29, с.492; 51, с.105]. Поляновський мир 1634 р. закріпив територію Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Незабаром Московська держава певним чином компенсувала втрату Чернігово-Сіверщини: 1646 р. Москві були повернуті Трубчевськ з навколишніми землями, які раніше належали Великому князівству Литовському. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського [52, с.291; 53, с.145].

У 1632 р. уряд любецького староства перейшов до магнатської родини Калиновських. У 1632-1638 рр. любецьким старостою був Адам Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120]. 30 січня 1635 р. А.Калиновський королівським привілеєм затвердив своє право збирати податки з Любеча і Лоева [55, арк.95-95 зв.].

У 1638-1643 рр. уряд любецького староства посів чернігівський воєвода Мартин Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120], а у 1643-1652 рр. (з 1649 р. – номінально) старостою любецьким, вінницьким та брацлавським був його син Самуель Калиновський [54, с.119-120].

Шляхта Любецького староства взяла активну участь в Українській національній революції середини XVII ст. і протягом другої половини XVII – XVIII ст. продовжувала виконувати військові обов’язки, але в новій якості – козаків Війська Запорозького. У 1649 р. Б.Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького [56, с.52-56].

21 липня 1649 р. неподалік Любеча відбулася Лоевська битва, яка завершилася перемогою литовської армії. Але поразка козацького війська знекровила армію Я.Радзивіла, яка не змогла далі просуватися вглиб країни [57, с.385-431].

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б.Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, які мали гарантувати любецькій шляхті недоторканність. Першим володарем Любеча став чернігівський полковник М.Небаба, який 27 травня 1650 р. отримав універсал гетьмана, що зобов’язував його захищати інтереси любецької шляхти [56, с.105-106; 58, с.6]. У 1651 р., після поразки козаків у битві поблизу гирла Сожу Любеч був захоплений литовцями і став опорним пунктом армії Я.Радзивіла до 1652 р. [59, с.92, 96].

Місто сильно постраждало під час війни, у переліку міст Чернігівського полку 1654 р. Любеч названий “пустим” [60, с.379]. Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р. під час поїздки гетьмана І.Брюховецького до Москви Любеч навіть не згадувався серед міст, у яких мали бути розміщені московські воєводи та “ратні люди” [61, с.361].

Після утворення нової адміністративної системи Гетьманської держави Любецьке староство виявилось розподіленим між кількома сотнями Чернігівського полку, але Любецька сотня стала найбільшою з 16 полкових сотень. Козаки Любецької сотні несли сторожову службу на кордоні з Великим

князівством Литовським, який проходив по Дніпру. Постійний дозор був виставлений і на Замковій горі Любеча [62, с.666; 63, с.204-205].

Українські гетьмани неодноразово підтверджували права любецької шляхти, ще Б. Хмельницький 31 березня 1656 р. надав універсал любецькому сотнику Саві Кононовичу-Посудевському разом з Артемом Красковським та “из всею шляхтою тамошнею”, яка “от початку войны шире служачи у войску Запорожском, в кождых потребах добре ставають и за веру православную бьются”. Б.Хмельницький підтверджував усі привілеї “от королей здавна даних”. Ніхто не міг “кривдити” тамтешніх шляхтичів, щоб вони “якоби найспокойнише добр своих заживали” [56, с.184]. Традицію надання підтверджувальних універсалів любецькій шляхті продовжили гетьмани І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, Д.Ігнатович (Многогрішний). За гетьманування І.Брюховецького (1663-1668 рр.) був наданий універсал і любецьким міщанам: “волное каждому везде, где хто похочет, помешкане через універсал наш мети позволяем, а особливо о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...” [64, с.305].

Наприкінці XVII ст. Любеч був відібраний у чернігівських полковників та перейшов у власність гетьмана І.Мазепи (1687 – 1708 рр.) [31, с.92; 65, с.42-68]. Можливо, що за І.Мазепи наприкінці XVII ст. був відбудований Любецький замок [66, с.8]. Відомо, що на Замковій горі стояв будинок І.Мазепи. Так звана “Мазепина книга” містить стислий опис будинку гетьмана: “в том местечку Любеч собственной Мазепинской двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках”. І.Мазепа володів у Любецькій околиці 3 “селами” і 21 “деревнями” [65, с.50]. Пізніше головна будова гетьмана отримала назву кам’яниці Полуботка, за назвою нового володаря [67, с.480].

1708 р. після розправи над мазепинцями Любеч перейшов у власність родини Полуботків. У другій половині XVIII ст. після одруження із Софією Полуботок чернігівського полковника Петра Милорадовича (1762-1781 рр.) маєтності родини Полуботків, у тому числі й Любеч, перейшли до Милорадовичів. Упорядники Румянцевського опису 1765-1769 рр. зазначали, що Любеч “состоит большею частию на горе, обнесено округ земляним валом з палисадом, которой от неприсмотру и непочинки весь осипался” [31, с.133].

З ліквідацією сотенного устрою у 1781 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Більша частина території Любецького староства увійшла до складу Березнянського, Городнянського (з 1801 р.) та Чернігівського повітів. Про становище Любеча у 80-х рр. XVIII ст. міститься інформація у праці О.Шафонського: “сие местечко имеет и поныне земляное обвалившееся укрепление... замок называемое находится, которое прежде деревянным мостом высоким с прочим жильем соединялось и под коим мостом колодезь был” [63, с.315].

У складі Чернігівської губернії (з 1802 р.) колишня Любецька околиця увійшла до складу Чернігівського та Городнянського повітів, а сам Любеч став містечком Городнянського повіту. Любецький замок у середині XIX ст. описував Л.Корицький: “старожилы показывают место, на котором находилась крепость и которое называется ”замок“. И поныне находятся в земле бревна и камня, которые своим составом и оригинальными формами и величиною, доказывают глубокую древность. Самая гора, на которой было укрепление, называется “замком” и имеет вид искусственной насыпи“ [68, с.255-256]. Цікаво, що Замкову гору мешканці Любеча, зберігаючи пам’ять про опального гетьмана, називали ще й Мазепиною [69, с.1]. Опис Замкової гори наводив Г.Милорадович у 1905 р.: «видны следы прежнего жилья: погребя и неровности в виде ямы и служивший фундаментом бывших там построек» [70, с.62].

Сподіваємось, що наведені матеріали дозволять упорядникам довідників та енциклопедій уникнути прикрих помилок, й тим самим вирізнити свої видання набагато вищим рівнем історичної достовірності.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К., 1990. – 1108 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 816 с.
3. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.5-8.
4. Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.94-132.
5. Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья... – С.49-53.
6. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – Б.м., 1994. – С.32-34.
7. Кондратьев И.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – 152 с.
8. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV века. – К., 1881. – 201 с.
9. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 184 с.
10. Виноградский Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядкування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / За редакцією М.Грушевського. – К., 1931. – Т.IV. – С.127-143.
11. Kuczynski S.M. Ziemle czernihowsko-siewierskie pod władami Litwy. – Warszawa, 1936. – 412 s.
12. Русіна О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
13. История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К., 1984. – 408 с.
14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – 312 с.
16. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – 118 с.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1993. – Т.IV. – 544 с.
18. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
19. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. – T.XX. – Warszawa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.
20. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.114-132.
21. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – Т.1. – XLIII с. + 599 с.
22. Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – 296 с.
23. Литовская метрика. – Отд.1-4. – Ч.1. Книги записей. – Т.1. – СПб., 1910. – Т.XXVII. – 872 с.
24. Историк М.Любавский помилково вважав, що Василь Верейський володів Любечем у 1503-1508 рр., а Н.Яковенко – до 1501 р. Див.: Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских (далі. – ЧОИДР). – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.244 ; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.360.
25. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 396 с.
26. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – T.XXII. – Warszawa, 1897. – 668 s.
27. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). – Т.CXLIX. / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовил И.Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс, 1995. – 338 с.; ил.
28. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд.2-е. – СПб., 1882. – 870 с.
29. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965. – Т.1. – 503 s.
30. На місці Лоевої гори пізніше, за старостування П.Сапєги (1559-1580 рр.), був побудований

Лоевський замок – друге за значенням місто Любецького староства. Зараз це м. Лоев Гомельської області Республіки Білорусь.

31. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М., 1871. – 156 с.

32. Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.399-401.

33. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицлис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1995. – 710 с.

34. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // ЧОИДР. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.1-296.

35. Jablonowski A.W. Pisma. Т.ІІІ. Ukraina. – Warszawa, 1911. – 368 s.

36. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 279 с.

37. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицлис; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1996. – 207 с.

38. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі. – ЦДІАК України). – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 рр.), 139 Арк.

39. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

40. Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – III с. + 560 с.

41. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), 204 Арк.

42. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Волинська метрика. Книга РМ 8 (1583-1585, 1588-1593, 1595-1598, 1600, 1601, 1603 рр.), 147 Арк.

43. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Волинська метрика. Книга РМ 5 (1576-1586, 1588 рр.), 384 Арк.

44. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів // Науково-довідникові видання з історії України. Вип. 49. – К., 1999. – 314 с.

45. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – С.281-289.

46. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Ryarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. Т.ІІІ. – Petersburq, 1859. – 472 s.+ XV s.

47. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.

48. Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К., 2006. – 496с.

49. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Волинська метрика. Книга РМ 23 (1616-1626 рр.), 474 Арк.

50. ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.39. – Документи из архивов Польской Народной Республики, Арк.29-74.

51. Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т.1. – 146 с.

52. Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С.290-300.

53. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордон воеводств у світлі джерел. – К., 1993. – 184 с.

54. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.113-130.

55. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633-1635, 1643, 1645, 1647 рр.), 459 Арк.

56. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – 384 с.; 34 іл.

57. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.ІІ. – Філадельфія, 1980. – XIX с. + 346 с; іл.

58. Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.3-11.

59. Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове містецтво. – К., 1998. – С.92-111.

60. Яблоновский А.В. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. Очерк колонизации // Киевская

Старина. – 1896. – № ЛІІІ. – Июнь. – С.369-379.

61. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – 767 с.

62. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. – № 20. – 15 октября. – С.657-672.

63. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Изд. М.Судиенко. Ч.1-2. – К., 1851. – 302 с.

64. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т.2. – Ч.1. – Харьков, 1902. – С.301-320.

65. Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.42-68.

66. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків // Старожитності. – 1992. – Ч.8. – С.8.

67. Радишевський Р., Свербігуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 552с.

68. Корицкий Л. Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м.Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №37. – Часть неофициальная. – С.255-267.

69. Л-ий А. Старинная пристань Северной земли // Черниговские губернские ведомости. – 1903. – №3282. – С.1.

70. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – 105 с.; ил.

Любов Шара

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

(електрифікація міста, упорядкування вуличної мережі)

Будівництво водогону в Чернігові наприкінці ХІХ ст., про що йшлося у попередній красназавчій розвідці, було важливим кроком у напрямку розвитку комунальної сфери. Водночас її рівень значною мірою визначається ще двома невід'ємними компонентами - зовнішнім освітленням та упорядкуванням дорожнього полотна транспортних комунікацій. Функціональне призначення зовнішнього освітлення, з одного боку, має утилітарний характер – забезпечує достатню видимість, необхідну для безпеки руху транспортних засобів і пішоходів, комфортність проживання городян, а з іншого – естетичний. У вечірній і нічний час освітлення підсилює архітектурно-художнє оформлення населеного пункту (до речі, саме ця особливість зовнішнього освітлення інтенсивно використовується в сучасних містах). Прагнучи підкреслити велич архітектурного ансамблю древнього міста, місцева влада й приватні підприємці (але вже з іншою метою, передусім рекламною), не шкодуючи коштів, активно встановлюють освітлювальні пристрої. Інша річ, що рівень культури громадян часто не дозволяє помилуватися красою нічної підсвітки.

Чернігів останньої третини ХІХ ст., звісно, не мав потужних пристроїв нічного освітлення. Відомо, що у ХVІІІ ст. міське самоврядування виділяло гроші на утримання кількох ліхтарів, розміщених біля приміщень державної адміністрації. Красу нічного Чернігова можна було побачити лише у святкові дні, коли в небі спалахували тисячі вогнів ілюмінацій. На їх придбання з бюджету виділялася кругленька сума, оскільки упродовж року купували не менше 10 тис. площок. Станом на 1845 р., у місті було встановлено 97 вуличних ліхтарів [1, с.4]. Дореформене самоврядування зобов'язувалося виділяти гроші на їх експлуатацію, хоча всі необхідні розпорядження щодо освітлення видавалися губернським правлінням. Більше того, ліхтарі працювали за спеціально складеним графіком, запаливалися і гасилися у визначений час залежно від пори року. Цікаво, що графік узгоджувався міністерськими чиновниками, котрі, як згадував В. Хижняков, адаптували його до умов Санкт-Петербурга, не врахувавши того,